

Արևմտահայ դիվիզիան և ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը 1917-1918թթ.

1917թ. սկզբին ռուսական Կովկասյան բանակը 170 կմ առաջ էր անցել 1914թ. սահմանից՝ ներառելով Մուշն ու Դատվանը: Սակայն Յուկոտենբերյան հեղափոխության առաջնորդները հետամուտ էին անհապաղ հաշտություն կնքել թշնամու հետ ու Օսմանյան կայսրությանը վերադարձնել նրա լծից ազատագրված բոլոր տարածքները: Իրենց հերթին, Թիֆլիսում կենտրոնացված քաղաքական ուժերը հայտարարում էին Ռուսական Չանրապետության մաս լինելու մասին, բայց չէին ենթարկվում բոլշևիկյան կառավարությանը: Ընդ որում, Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը կատարեց բոլշևիկների Բրեստ-Լիտովսկից արձակած պահանջն ու 1917թ. դեկտեմբերի 18-ին (5-ին) երզնկայում կնքվեց զինադադար:

Մինչհեղափոխական, 880-650-հազարանոց ռուսական զորքերը քիչ թե շատ կայուն վիճակ էին պահպանում մինչև 1917թ. նոյեմբերի 8-ին բոլշևիկյան «Խաղաղության մասին» հռչակագրի ընդունումը: Վերջինը խթանեց 965 կմ ձգվող դիրքերից զանգվածային դասալքությանն ու 500-250 հազարի հասած բանակային կառույցի քայքայմանը: Վիճակը էլ ավելի ծանր էր, քանի որ այդ ամբողջ համակազմից խրամատներում կար մոտավորապես 60 հազ. մարդ¹: Ա.Օզանյանի վկայությամբ, 1918թ. փետրվարի 15-ին՝ նրա 2-հազարանոց դիվիզիայի Սարիղամիշ հասներու օրը, ռուսական վերջին կառախումբը հեռացել էր դիրքերից: Նման իրավիճակը հղի էր լայնածավալ թուրքական //49 առաջխաղացմանը, հետևաբար կործանման եզրին էր ոչ միայն արևմտահայ հատվածը, այլև մեր ամբողջ ժողովուրդն անխտիր:

Բուն Արևմտյան Չայաստանում գործում էր գեներալ-լեյտենանտ Պ. Ավերյանովի ու Ա.Զավրյանի Գեներալ-կոմիսարիատի փոքրաթիվ վարչակազմը՝ Վանի նահանգապետ (սեպտեմբերի 22/9-ից՝ կոմիսար) Կոստի Չամբարձունյանի հետ: «Երզնկայէ Երզրում մինչեւ Վան 12-15 հազար թրքահայ զինուած ժողովուրդ շատ դիւրութեամբ կրցան այդ ճակատները պաշտպանել երեքուկէս ամիս և խոշոր վտանգի ժամանակ, դէպի Կովկաս փոխադրել հարիւր հազար գաղթական»²: Այդ թվում՝ «Քելքիտի կողմը 950 հոգի, Երզրումի մէջ 251 զինուոր և 53 սպայ, ...4-րդ գունդը Երզրումի Թէքքէ-Տէրէսի մէջ ունէր 450 զինուոր, Խնուսի 2-րդ գունդը, 5-րդը Վանէն դէպի վար Չայոց Չորի մէջ 500 հոգի»³: Խնուս-Մուշի շրջանում գործող Մանուկի, Մուշեղի և Չուլոյի (Չարություն Աբրահամյանի) ջոկատը ուներ 300 զինվոր, որ մինչ հեղափոխական ժամանակահատվածում եղել էր 1.500-հոգանոց Սասունի գունդը: Գումարած Ալաշկերտում առկա Սմբատի, Բաբերդում՝ Սեպուհի,

¹ Չայաստանի Ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՉԱԱ), ֆ.222, ց.1, գ.141, թ.50 շրջ., 54, Gibbons H.A., Armenia in the World War, NY, American Committee opposed to the Lausanne Treaty, 1926, p.13: //49

² Միհրանեան Ա., Ինչպե՞ս պետք է գրաւել Թրքահայաստանը (Չօր. Անդրանիկի կարծիքը), Կ.Պոլիս, տպգր. Մ.Տէր Սահակեան, 1921, էջ 9, ՉԱԱ, ֆ.222, ց.1, գ.141, թ.50 շրջ.:

³ Միհրանեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 8:

Վանուն՝ Գրիգոր Բուլղարացու, Լ.Շաղոյանի, Տ.Բաղդասարյանի, Երզնկայուն՝ Սեբաստացի (Խրիմյան) Մուրադի ուժերը:

Կոմիսարիատը գտնում էր, որ առաջին հերթին պետք էր պաշտպանել Վանը, Խնուսն ու Կարինը⁴: Ն. ք. դեկտեմբերի 12-ին (նոյեմբերի 29-ին) կազմակերպվող Հայկական կորպուսի հրամանատար Թ.Նազարբեկյանը Հայոց Ազգային խորհրդում առաջարկեց թուրքահայերից զորամասեր կազմել ու ընդառաջել Անտանտի՝ թուրքահայ ստորաբաժանումներ հավաքելու առաջարկին⁵: Հաջորդ օրը ՀԱԽ-ում ունկնդրեցին Պողոս Նուբարի հեռագիրը: Նա նույնպես առաջարկում էր բանակաշինություն ու համաձայնության դեպքում պատրաստ էր բանակցել «անգլիա-//50 կան ու ֆրանսիական կառավարությունների հետ, դրամական և այլ կարգի» օժանդակության մասին⁶: Հետաքրքրական է, որ վերոնշյալ դիվանագիտական նախաձեռնությունն, ինչպես և 1917 թ. դեկտեմբերի 14/1-ին ռուսական հրամանատարության կողմից ՀԱԽ-ի նիստում կատարված հաղորդումը՝ Ալաշկերտն ու Խնուսը ընդգրկող Հայաստանի «ինքնորոշվող երկիր» դառնալու մասին, կատարվել են բուլղարացիների «Ռուսաստանի ու Արևելքի բոլոր աշխատավոր մահմեդականներին դիմումով» գաղտնի համաձայնագրեր չեղյալ հայտարարելուց հետո ու նրանց «Թուրքահայաստանի» մասին հռչակագրից համարյա մեկ ամիս առաջ⁷:

Որպես այդ նոր, «ինքնորոշվող» միավորի քաղաքական ատյան, դեռևս մայիսին Երևանում ընտրվեց ու շուտով Թիֆլիս տեղափոխվեց Արևմտահայ ազգային խորհուրդն ու նրա գործադիր մարմինը՝ Բյուրոն: Հատկապես ռազմական շինարարության համար ԱԱԽ-ի կոնֆերանսը (ուղեղացված ժողովը)՝ դեկտեմբերի 25-27/12-15-ին, ընտրությամբ ձևավորեց Հայաստանի ապահովության խորհուրդը: Երզրումում տեղակայված նրա զինուժի փոքրաթիվ զորահանդեսով 1918թ. փետրվարի 12-ին/հունվարի 30-ին Կարինում հայտարարվել էր ազգային անկախության մասին:

Քառյակ դաշինքի և Անտանտի, միապետական, բուրժուական ու բուլղարական Ռուսաստանի, Անդրկովկասում հայերի և տեղի թաթարների շահերի բախման բարդ հանգույցում իր ուրույն տեղն է ունեցել նաև ԱՄՆ-ի և Պարսկաստանի գործոնը: 1917թ. ապրիլին անգամ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ռ.Լանսինգը համոզված էր Ռուսաստանի՝ Քառյակ դաշինքի հետ անջատ, հայերի համար աննպաստ պայմանագիր կնքելու մեջ⁸: Ավելի ուշ՝ ն.թ. մայիսի 22-ին, ԱՄՆ նախագահ Վ.Վիլսոնը դիմեց Պետրոգրադի //51 ժամանակավոր կառավարությանը և շեշտեց, որ ոչ մի ժողովրդի չեն ստիպի

⁴ ՀԱԱ, ֆ.222, ց.1, գ.141, ք.79 շրջ.-80:

⁵ Նույն տեղում, ք.51: //50

⁶ Նույն տեղում, ք.52 շրջ.:

⁷ Նույն տեղում, ք.55:

⁸ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1917, Suppl.2 The World War, in 2 vols., vol. I. Wash., GPO, 1932, p.16-17, 120 (այսուհետև՝ Paper Relating): //51

ենթարկվել իրեն անընդունելի տիրակալությանը⁹:

Քիչ անց՝ մայիսի 29-ին, Թիֆլիսում ԱՄՆ հյուպատոս Ֆ.Վ.Սմիթը իր նստավայրում առաջին հանդիպումն է ունեցել Ա.Օզանյանի հետ: Նրանք զրուցել են արևմտահայ զորքեր ստեղծելու մասին¹⁰: Քննարկումներին ներկա էին խարբերոցի ուսուցիչ, այդ քաղաքում ամերիկյան Եփրատ-քուլեջի հռչակավոր պրոֆեսորների ընտանիքի անդամ Լևոն Լյուլեճյանն ու թարգմանիչ Վ.Թոթովենցը: Հյուպատոսը առաջարկեց ֆինանսավորել արևմտահայ կազմավորվելիք զորամասը (դիվիզիան)՝ դրա գործողությունները վերահսկելու պայմանով: Ֆ.Սմիթը ցանկանում էր օգտագործել նույն օրերին Կոնգրեսում հաստատված ռուսական 100-միլիոնանոց վարկի մի մասը:

Հունիսի 2-ին Անդրանիկը հյուպատոսին հանձնեց անհրաժեշտ բացատրագիրը և մարտական գործողությունների օպերատիվ քարտեզը: Նրան կարագրության համաձայն՝ կարևորագույն հենակատերն էին. «Մէկ կողմէ՝ Պայպուրթ, Քէլքիթ, Երզնկա-Մամախաթուն-Էրզրում, Ս.Կարապետ-Խնուս, Մանազկերտ, Ալաշկերտ, Ղարաքիլիսէ, Վան և միւս կողմէ՝ Օլթի Սարըղամիշ, Կարս, Արտահան, Կաղզվան, Իքտիր, Ալեքսանդրապօլ, Ղարաքիլիսէ, Նախիջեւան, Չուլֆա, անդին՝ Շերեպխանէ»¹¹: «Այս բոլոր տարածութիւններու վրայ ռուս բանակը... մօտաւորապէս լքեց 3000 թնդանօթ, 3000 միթրայեօզ, մէկ միլիառ փամփուշտ, 100 հազար մարդու հագնելիք հագուստ, 100 հազար հոգիի ուտելիք, մօտաւորապէս 15-17 հազար ձի, մօտ 1 միլիոն ռումբ և շրաքնէլ, 100 // -52 հազար հրացան, փոխադրութեան անհամար կառքեր, բազմաթիւ օթօմոբիլներ թէ՛ բեռներու և թէ՛ զօրքերու փոխադրութեան յատուկ, այդ օթօներու բոլոր յարակից փոխնորդ մասերով և անիւներով, ձիու թամբեր, պէնզին, կօշիկի համար հսկայ քանակութեամբ կաշիներ և ամէն տեսակ զանազան պիտոյքներ»¹²:

Թիֆլիսում սկիզբ արած ամերիկյան այդ նախաձեռնությունը համընկավ Մոսուլի տակ ու Եվրոպայում՝ ժամանակավոր կառավարության լայնածավալ հարձակումների նախապատրաստմանը: Այնուհետև, Պատրոզրահում ԱՄՆ դեսպան Դ.Ռ.Ֆրենսիսը Թիֆլիսից իր մոտ ժամանած Ֆ.Վ.Սմիթի վերոնշյալ փաստաթղթերը հանձնեց ռազմական ու ծովային նախարար Ա. Կերենսկուն, իսկ դրանց պատճեններն ուղարկեց Վաշինգտոն ու Եվրոպական մի շարք մայրաքաղաքներ: Փարիզի Հայկական ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարն ևս նման մի հուշագիր պատրաստեց պետքարտուղար Ռ.Լանսինգի համար:

⁹ Papers Relating, 1917, Suppl.2 The World War, vol.I, p.73.

¹⁰ Մարմարեան Ա., Ջօր. Անդրանիկ եւ իր պատերազմները, Կ.Պօլիս, Կիւթէնպերկ, 1920, էջ 263-264, Կարինյան Գ., Ազգային հերոս Ջօր. Անդրանիկ եւ իր պատերազմները, Փարիզ, Յ.Թիւրապեան, 1953, էջ 171-173, Չելեայան Ա., Ջորավար Անդրանիկ, Երևան, Արևիկ, 1990, էջ 379-380, Նազարյան Ա.Ս., Հայկական զորամասերի կազմավորումը Կովկասյան ճակատում (1914-1918 թվականներ), Երևան, Ձանգակ-97, 1999, էջ 116-117, Այվազյան Հ., Ջորավար Անդրանիկ և Հովհաննես Թումանյան, Երևան, Հայկական հանրագիտարան, 2004, էջ 76:

¹¹ Քարտեզի նկարագրումը տես Միհրանեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 7: // -52

¹² Միհրանեան Ա., նշվ.աշխ., էջ 7:

Հուշագրի համաձայն՝ Հայաստանը, որի կազմում ընդգրկվում էին օսմանյան վեց նահանգները, Կիլիկիան և Տրապիզոնը, ստանալու էր ինքնավարություն և լինելու էր Դաշնակիցների համատեղ հովանու ներքո: Հինք ընդունելով ամերիկյան տեսակետը Ազգերի Լիգայի և մանդատների նկատմամբ՝ նոր խնամակալությունը բոլոր երկրներին տրամադրելու էր հավասար իրավունքներ տնտեսության, առևտրի և կրթության ոլորտներում, ինչպես նաև Բաղդադի երկաթգծով ազատ տեղաշարժի իրավունք դեպի Պարսկաստան ու Հնդկաստան: Տասնհինգամյա մանդատի սահմաններում տերություններից մեկը պետք է գործընկերներից վարկ ստանար ու փոխհատուցեր Հայոց ցեղասպանության զոհերի կրած վնասները: Հովանավորը կարող էր զորքեր դասավորել տեղում, ու 15 տարիների ընթացքում նրա բանակը պետք է աստիճանաբար փոխարինվեր ձևավորվող հայ-//53 կական զինված ոստիկանությամբ¹³:

Վերոհիշյալ դիմումը անպատասխան մնաց, իսկ արևմտահայ դիվիզիա ձևավորելու խնդիրը սառեցվեց մինչև 1917թ. օգոստոսի 3-ը: Այդ օրը ԱՄՆ պետքարտուղարը ծանոթացավ Անտանտի՝ Հայաստանն ազդեցության ոլորտների բաժանելու ծրագրին: Նա տեղեկացավ, որ Արևմտյան Եվրոպայի տերությունները հայերին օսմանյան գերիշխանությունից ազատելու գաղափարը փոխարինեցին հայերի ինքնավարությամբ նույն Օսմանյան կայսրության կազմում, այն էլ առանց արտաքին հսկողության¹⁴: Նոր տվյալներին ի պատասխան՝ Արտերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան վարչության աշխատակից, ականավոր քարոզիչ Է.Յարրոուն հյուպատոս Ֆ.Վ.Սմիթի ներկայությամբ Ա.Օզանյանին ծանոթացրեց անգլիացի գեներալ Օ.Շորի և նրա ուղեկից Ջ.Գրեյսիի հետ: Քառյակը քննեց 8 գնդից բաղկացած 10-20-հազարանոց հայկական զինուժ հավաքելու հարցը՝ այն ֆինանսավորելու և 150 անգլիացի խորհրդականներ տրամադրելու պայմանով: 1917թ. օգոստոսի 22-ին ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտի ղեկավարը ստացավ նոր մանրամասներ Հայաստանին վերաբերող 1916թ. համաձայնագրի մասին¹⁵:

Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության շուրջ ընթացող բանակցությունների երրորդ՝ վճռորոշ փուլը սկսվեց 1917թ. հոկտեմբերի 30/17-ին, երբ Ռ.Լանսինգը տեղեկացավ, որ Միջագետքում օսմանյան բանակը պատրաստում է լայնածավալ հարձակում անգլիացիների դեմ: Նոյեմբերի 3-ին ԱՄՆ-ի պետքարտուղարը ստացավ Պոլոս Նուբարի դիմումը: Վերջինս պատիվ ուներ հաղորդելու, թե «Հայկական հարցը այժմ դասվեց միջազգային այն հարցերի շարքին, որոնք վճռելու է հաշտության ապագա վեհաժողովը: [Իսկ պետական անձանց այսպիսի մեծ հավաքում] //54 Միացյալ Նահանգների

¹³ United States National Archives, Washington D.C., Record Group 59 General Records of the Department of State, class 701.67m51/document 2/Enclosure (այսուհետև՝ US NA):

¹⁴ US NA, RG 59, 763.72/6168.

¹⁵ Ibid., 763.72119/750. //54

կառավարությունը ունենալու է վճռորոշ ազդեցություն»¹⁶: Նման պնդումներն անհնար էր անել առանց Եվրոպայի քաղաքական գործիչների համաձայնության:

Ուշագրավ է, որ 1917թ. նոյեմբերի 7-ին Ռ.Լանսինգը ստացավ Ֆ.Վ.Սմիթի զեկուցագիրը: Հյուպատոսը տեղեկացնում էր քրդերի հետ Վանում նրանց անկախության հարցով բանակցելու և համաձայնության գալու հնարավորության մասին: Հայկական կողմը սատարում և իրագործելի էր համարում այդ նախագիծը: Ըստ դիվանագետի զեկուցման՝ քրդերի ռազմական միջամտությունն Անտանտին ապահովում էր մեծ առավելություններ, իրականանալի էր աննշան ծախսով և հնարավոր էր կազմակերպել Թիֆլիսից¹⁷: Լոնդոնում իսկույն գումարվեց մեկ բազմամարդ կոնֆերանս՝ ԱՄՆ-ի ուժեղ պատվիրակությամբ հանդերձ: Կոնֆերանսի ավարտին Թիֆլիսում ստացան մի պատասխան, թե քրդերին վերաբերող նախագիծը «հետաքրքիր» էր, սակայն Վաշինգտոնն ի վիճակի չէր հատկացնել իրենից հայցված ֆինանսական միջոցները:

Միևնույն պահին՝ նոյեմբերի 21/8-ին, Թիֆլիսում Հայոց Ազգային խորհրդի նիստում Մ.Պապաջանյանը ներկայացրեց իր առաջին զեկույցը: Նա պատմեց փոխգնդապետ Ա.Թորգոմի՝ (Արշակ Երվանդյանի)՝ երեք ամսում 12-16-հազարանոց արևմտահայ հետևակի դիվիզիա կազմելու առաջարկի մասին: Ջորամասը նույն Ա.Թորգոմի և Անդրանիկ Օզանյանի ղեկավարությամբ պետք է «օգնության գնար անգլիացիներին»: Ընդ որում, Անտանտի երկրները մտադիր էին տրամադրել խորհրդականներ և հանդերձանք, իսկ ընդհանուր ծախսերը հոգալու էր ռուսական ժամանակավոր կառավարությունը: Ա.Թորգոմը պատրաստ էր անցնել արտասահման և Խորհրդի կարգադրությամբ շարունակել բանակցությունները Եվրոպայում²⁰: Նոյեմբերի 30/17-ին այդ գործիչն անձամբ՝ Արևմտահայ խորհրդի անդամների հետ, ներկայա--55 ցավ ՀԱԽ-ի նիստին: Այժմ փոխգնդապետը հստակեցրեց, որ 10-15 հազ. հոգուց բաղկացած արևմտահայ դիվիզիան ընդգրկվելու էր միասնական Հայկական զորաբանակի (կորպուսի) կազմում և պաշտպանելու էր Կովկասյան ռազմաճակատը Արևմտյան Հայաստանում: Ռուսական բանակի հրամանատարությունը, Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարն¹⁸ ու Թ.Նազարբեկյանը սատարում էին այդ զորամասի ձևավորմանը:

Դաշնակիցներն իրենց օգնությունն էին խոստանում նաև այդ ծրագրի համար, իսկ Ա.Թորգոմը զգուշացրեց, որ գործին մեծագույն եռանդ է հարկավոր, այլապես Հայաստանի արևելյան մասն էլ չի ազատվի վտանգից: 1917թ. դեկտեմբերի 12-ին/նոյեմբերի 29-ին գեներալներ Թ.Նազարբեկյանն ու Մ.Արեշյանն առաջարկեցին հավաքագրել թուրքահայ և պարսկահայ կա-

¹⁶ Papers Relating, 1917, Suppl.2 The World War, vol.I, p.795.

¹⁷ Ibid., p.295. //55

¹⁸ Հայերեն թարգմանությամբ, պաշտոնը գործածվում է նաև գլխավոր կոմիսար կամ զորավար-կոմիսար ձևերով: //56

մավորականներին առանձին, կանոնավոր գնդերում: Միևնույն ժամանակ Ֆ.Վ.Սմիթն առաջարկել էր իր կառավարությանը 1 միլիոն դոլար տրամադրել հայկական ստորաբաժանումների համար, իսկ ԱՄՆ դեսպան Ու.Պեյջը Լոնդոնից գրել էր Վաշինգտոնը, թե Անտանտի անդամները մասնակցելու են այդ գործի ֆինանսավորմանը:

Դեկտեմբերի 17/4-ին, միանգամայն անսպասելի, մասնակցության հայտ էր ներկայացրել նաև Պարսկաստանը: Թեհրանում հայցում էին ԱՄՆ-ի օգնությունը ինչպես հետպատերազմյան կոնֆերանսին մասնակցելու, այնպես էլ իր սահմաններում կռվող Ռուսաստանի, Անգլիայի և Թուրքիայի ուժերն իր երկրից հեռացնելու հարցում: Թեհրանի իշխանություններն ԱՄՆ պետքարտուղարին հիշեցնում էին իրենց երկրի չեզոք կարգավիճակի մասին, այնինչ երեք բանակների գործողությունները մեծ վնաս էին հասցնում բնակչությանը: Ի փոխհատուցում՝ պարսկական դահլիճը խոստանում էր վերանայել 1828թ. Թուրքմենչայի պայմանագիրը, ինչպես նաև չեղյալ հայտարարել վերջին ժամանակա-//56 հատվածում իրեն պարտադրված բոլոր համաձայնագրերը¹⁹: Այսպիսով, շահը ԱՄՆ-ին հրավիրեց իր երկրում փոխարինելու Ռուսաստանին և Անգլիային:

1918թ. ամռանը Պարսկաստանում իրոք չեղյալ հայտարարվեց Թուրքմենչայի պայմանագիրն ու ԱՄՆ-ին հանձնեցին մինչև այդ Ռուսաստանին պատկանող բոլոր կոնցեսիաները²⁰: Սակայն այդ քայլը վնասակար էր Եվրոպայի ևս յոթ երկրների, հատկապես Անգլիայի տնտեսական կապերին: Չէ որ նրանց բոլոր համաձայնագրերը, հիմք ընդունելով Թուրքմենչայը, ամրագրեցին արտերկրայնության (extritorial) իրավունքը, երբ խոսքը քաղաքացիական դատավարության մասին էր: Քրեական գործերի դեպքում օտարերկրացին կանգնում էր տեղական դատարանի առաջ:

Իսկ այժմ, 1917թ. դեկտեմբերի 26-ին պետքարտուղարը նոր զեկուցագիր ստացավ եվրոպական գաղտնի համաձայնագրերի և Արևմտյան Հայաստանում ռուսական ազդեցության գոտու չափերի մասին: Նրան տեղեկացրին, որ բուլշևիկների՝ Վանից, Բիթլիսից և Երզրումից հրաժարվելուց հետո Անտանտի առաջնորդները Փարիզի հայ պատվիրակությանը դարձյալ պաշտոնապես հավաստիացրել են նրանց երկիրը թուրքական լծից մոտ ժամանակներում ազատելու և Դաշնակիցների խնամակալության ներքո ինքնավար պետություն հիմնադրելու մասին: Ռ.Լանսինգն անմիջապես պատասխանեց, որ ԱՄՆ-ը միանում է Գերագույն ռազմական խորհրդին: Հաջորդ իսկ օրը նա ստացավ գաղտնի համաձայնագրերի ամբողջական տեքստերը:

Այնուհետև դեկտեմբերի 28/15-ին առավելապես Արևելյան Հայաստանի դրությանը զբաղված Թիֆլիսի կենտրոնական ՀԱԽ-ը նորից անդրադար-

¹⁹ Papers Relating, 1918, Suppl. I The World War, in 2 vols., vol. I. Wash., GPO, 1933, p.895-897.

²⁰ US NA, RG 59, 763.72119/1708; Papers Relating, 1918, Suppl.I The World War, in 2 vols., vol.I, Wash.,GPO, 1933, p.908-910, 912. //57

ծավ Անտանտի և արևմուտքում ազա-/-57 տագրված տարածքների խնդիրների: Անդրանիկը զեկուցեց նրա անդամներին գործի էությունը: Նրա պատմածից հետևում էր, որ ՀՀԴ բյուրոն փորձեց իր կուսակցությանը վերագրել համազգային ատյանի որոշումը: Սակայն Անդրանիկը շեշտադրում էր ինչպես արևմտահայ, այնպես էլ արևելահայ ներկայացուցչական մարմինների կարևորությունը: Նա լրացրեց, որ ռուսական բանակի և արտաքին աշխարհի հետ պետք է գործ ունենան համազգային կազմակերպությունները, և հատկապես այդ վերջինների համատեղ որոշումներին է ենթարկվելու նրա ղեկավարած գործը²¹:

Ա.Մանուկյանը հավելեց, որ ինքը՝ որպես ՀԱԽ-ի առաջնորդներից մեկը, պատկերացնում էր արդիական կանոնավոր դիվիզիան ռուսական գեներալ-կոմիսարիատի ենթակայությամբ: Հատկապես այդ կոմիսարիատին Արամը անվանում էր Հայաստանի կառավարություն, իսկ երկու Խորհուրդները՝ նրանց 8-հոգանոց համատեղ մարմնի, Հայ զինվորական միության, կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների միջոցով, պետք է նպաստեին ընդհանուր գործի հաջողությանը: Ա.Օզանյանը միանգամայն գոհացավ նման մոտեցումից²²:

Անդրանիկը շեշտադրեց, թե որքան նպաստավոր էր Կովկասի անվտանգության համար Բաղդադում և Երուսաղեմում հաստատված բարեկամական հսկողությունը: Ուստի Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից իրագործվող միջոցառումները շահավետ էին հայ, հատկապես արևմտյան հատվածի ժողովրդի համար: Ռուսական բանակը վաղուց սերտ կապ ուներ ու ձեռք էր մեկնում Դաշնակիցների միացյալ սպայակույտին, և որևէ կարիք չկար թույլ տալ թշնամուն մոտենալ Անդրկովկասին: Ընդգծելով Թ.Նազարբեկյանի Հայկական կորպուսին ենթակա լինելու հանգամանքը՝ Անդրանիկը պահանջեց, որ երկու Խորհուրդների միացյալ ատյանը սահմանափակվեր տնտեսական հարցերով և //58 օտարների կատարած ծախսերի հսկողությամբ: Սակայն կռիվների ժամանակ պահանջվում էր միանձնյա ղեկավարություն, մասնագիտական հմտություն ու բանակային կադրերի ներդրում²³:

Մենք հնարավորություն ունենք ծանոթանալ Ա.Օզանյանի այդ օրերին կազմված ու Դաշնակիցներին ներկայացված հուշագրին: Ընդգծելով նրանց բարոյական ու նյութական աջակցության կարևոր լինելը՝ հեղինակը մասնավորապես զգուշացրեց. «Մեզ անհրաժեշտ են զինուորականներ գործի կազմակերպութեան արագութեան համար, փրկելու համար երկիրը և այն ահալոր խուճապը, որ պիտի առաջանայ դանդաղութենէն: Եթէ մենք դանդաղինք, թշնահին կրնայ մեզ կանխել և ամբողջ Կովկասը կը մատնուի արեան ու հրդեհի: Մեր ժողովուրդը անկազմակերպ է և անփորձառու, դուք պետք է օգնէք մեզ, մանաւանդ գործի սկզբնաւորութեան շրջանին»: Հեղինակը հա-

²¹ ՀԱԱ, ֆ.222, ց.1, գ.141, ք.78 շրջ., 79 շրջ.:

²² Նույն տեղում, ք.80 և շրջ.: //58

²³ Նույն տեղում, ք.82-82 շրջ.: //59

ղորդում էր. «Ինձ յանձնուած է կազմել երեք զօրագունդ՝ հետիոտն, ձիաւոր և թնդանօթածիգ, գնդացիրներով և ամէն յարմարութիւններով միասին: Այս կազմը իրականացնելու համար Յայաստանի Երկրապահ զօրամասի հրամանատարութիւնը պէտք ունի 350 սպաներու զանազան աստիճաններով: Մինչեւ օրս ինձ տրուած է 40-50 սպաներ, որոնք տակաւին երէկ դուրս են ելած զինուորական վարժարանէն, անփորձ և պատանի: Գործի հիմք լաւ դնելու համար մեզ հարկաւոր են մօտ 1000 պատերազմական փորձառություն ունեցող զինուորականներ...:

Այս ընդհանուր պատրաստ ունինք Սանազկերտ-Ալաշկերտ-Պուլլանըզ գիծի վրայ 3000 զինուոր: Վան կը խոստանայ տեղին վրայ կազմակերպել 6000 զինուոր: Խնուս ունինք 1000: Երիզա-Կարին գծի վրայ 2000 (1000-ական): Մինչեւ քսան օր մենք կուենանք 15000 հոգի գէնքի տակ...: Այսօր լուր կայ Երզնկայէն և Խնուսէն, որ կը նահանջեն, Պիթլիսի ուղղութեամբ Ախլաթ կանուրջը թողուած են: Թէքնիք մարդիկ կը պակասին, երկաթուղային պաշտ-/-59 տօնեաները կը ձգեն իրենց գործերը և կը հեռանան, վաղը միւս օր մեր երկաթուղագծերն ալ պիտի դադրին գործելէ: Տրապիզոն կը դատարկուի՝ թողելով ահագին հարստութիւն: Վրացիք չեն ջանար պաշտպանել այդ գիծը: Թշնամին կըրնայ մեզ կտրել այդ գծով: Վերադարձողները իրենց ճանապարհին կը քանդեն ամէն ինչ: Քելքիթի Թիւրքեստանի տիվիզիան ալ կը լքէ ճակատը:

Վանի մէջ կանգնող հայկական 5-րդ գունդէն էլ այն մնացած է 800 հոգի, որոնք չեն ուզեր մնալ»: Ինչ վերաբերում էր Հայկական զորաբանակին, ապա «քօրպուսի գունդերը իրականին մէջ միայն պաթալիօններ են, հազարական զինուորներով: Թրանսփօրթի համար վագօններ չը կան: Հայաստանի լեռնանցքներու ձիւները փոխադրելու համար չը կայ ոչ մի միջոց...: Կ'ըսեն, որ Կովկասի իւրաքանչիւր լեռը պիտի պայթի հրաբուխի պէս: Վատիկավկասէն մինչեւ Պազու և Գանձակ: Գանձակէն մինչեւ Նախիջեւան բոլոր թրքութիւնը զինուած է, բացի հիւսիսային Պարսկաստանի շահսեվաններէն...:

Այս բոլորէն յետոյ Կովկասի յեղափոխական կառավարութիւնը թուրքերէն գունդեր կը կազմէ և կը զինէ, որպէսզի Կովկասեան երեք ազգութիւնները աւելի կատաղի կռիվ մղեն և աւելի լայնօրէն կոտորեն զիրար: Թաթարները արդէն սկսած են յարձակումներ կայարաններու վրայ...: Վաղը երբ ձիւներ հալին՝ յարձակումները աւելի կատաղի պիտի ըլլան: Մենք արդէն ձեռք ենք քաշած մեր կեանքէն՝ պատրաստ ենք կռիլ և արիւն թափելու, տեսնենք ի՞նչ պիտի ըլլայ այդ դժբախտ երկրին վախճանը»:

Ջորավարի եզրափակիչ խոսքը լի էր դառնութեամբ. «Ձեզի կ'իյնայ, հզօր դաշնակիցեր, օգնելու՝ առաջքն առնելու համար գալիք անողոք կացութեան:

Ես զարմանքով լսեցի, որ Կովկասեան կառավարութիւնը կ'օգնէ թուրքերուն, թուրքերը, որ արդէն ապստամբութեան դրօշակ բարձրացուցած են և

ցաւ ի սիրտ լսեցի նաեւ որ իրօք ալ, առանց խտրութեան, կ'օգնէք թուրքերուն դրամով: Թույլ տուէք ինձ ըսելու, որ վտանգը կը մօտենայ և մեծ է, ոչ թէ միայն հայ ժո--60 դովուրդին, այլ և Դաշնակից դատին համար»²⁴:

Այս քննարկումների համատեքստում դեկտեմբերի 29/16-ին ԱՄՆ դեսպան Ու.Պեյջը Ռ.Լանսինգին հասցրեց եվրոպական խաղակիցների մեկ հուշագիր: Այն արձանագրեց արևմտահայ դիվիզիայի կազմավորման համար շտապ կարգով գումար հատկացնելու և այդ գործառնասին սպա խորհրդականներ տրամադրելու անհրաժեշտությունը²⁵: Երեք օր հետո՝ 1918թ. Ամանորին, ՅԱԽ-ում ընթերցվեց Արևմտահայ կոնֆերանսի որոշումը: Նրանում խոսքը Երկրապահ զորաբաժնի մասին էր. այդ միավորման մեջ ընդունում էին եզդիներին, ասորիներին և բոլոր բարեկամ խաղաղատենչ ժողովուրդների ներկայացուցիչների: Կոնֆերանսը հայտարարեց ընդհանուր զորակոչ, դիվիզիան ենթարկվեց Յայկական կորպուսին, իսկ քաղաքական բնույթի հարցերը հանձնում էին գեներալ-կոմիսարիատին ու երկու խորհուրդները ներկայացնող, 16 անդամների հանձնաժողովին: Ձորաբաժնի հրամանատար առաջարկվեց Անդրանիկ Օզանյանը²⁶:

Սակայն ՅԱԽ-ի անդամներն ունեին երկու առարկություն: Ս.Յարությունյանը վիճում էր Վ.Փափագյանի հետ, թե Արևմտահայ խորհուրդը չպետք է ընդհանուր գործին մասնակցեր որպես հավասարազոր կողմ, իսկ Ա. Երզնկյանը խոսք բացեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատին ենթարկվելու և 1914թ. սահմանին հետ քաշվելու մասին, որպեսզի թուրքերն ու տեղի թաթարները չգրգռվեին: Մերժելով Յ.Չավրյանի տեսակետը՝ Ս.Մամիկոնյանն ու Ռ.Տեր-Մինասյանն արևմտահայ զորաբաժնի ու նրա հրամանատարի դեմ ելույթներ ունեցան: Նրանք ճգնում էին այս ծրագրի ղեկավարներին Անտանտից շեղել դեպի Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, շեշտադրում էին սեփական խորհրդի կարևորությունն ու կուսակցական գործոնը: //61

Անդրանիկը հիշեցրեց, թե ինչպես ընդամենը 3 օր առաջ Ռ.Տեր-Մինասյանը չէր առարկում դիվիզիայի հարցում, ու հենց նրան առաջարկեց դառնալ այդ զինուժի պետը: Գեներալ-կոմիսարի օգնական Յ.Չավրյանն արդեն իսկ ստորագրեց ՅԱԽ-ի անդամներին կարդացած ու նրանց հավանությանն արժանացած հրամանը: Իհարկե, օգնականը դա ինքնագլուխ չարեց, քանի որ ռուսական հրամանատարությունը Ա.Օզանյանին առաջարկեց գնդապետներ, զենք ու հագուստ տրամադրել: Թուրքական բանակին հարկավոր էր դիմադրել հնարավորինս շուտ և այնտեղ, ուր կան մարտերին հարմար ազատ վայրեր, լի պահեստներ ու պաշտպանությանը հարմար բազմաթիվ դիրքեր: Սակայն ՅԱԽ-ի կազմակերպչական ճիգերն աչքի չէին ընկնում նվաճումներով՝ Յայկական կորպուսում հավաքված էր ընդամենը 9 հազ. մարդ: Թեև Էրզրումում, օրինակ, մնաց 600 անտեր արդիական թնդանոթ,

²⁴ Թովուրյան Է., Մեծ պատերազմը եւ հայ ժողովուրդը, Կ.Պոլիս, 1920, էջ 49-51:

²⁵ Գալոյան Գ.Ա., Յայաստանը և Մեծ Տերությունները 1917-1923թթ., Երևան, Գիտություն, 1999, էջ 20:

²⁶ ՅԱԱ, ֆ.222, ց.1, գ.141, ք.91: //61

իսկ հակառակորդը հայերի չափ ուժասպառ էր ու տկար: Ջորավարի սրտից արյուն էր գնում²⁷:

Մինչդեռ, արևելահայ խորհուրդը չէր հաստատում արևմտահայ պաշտոնակիցների միաձայն որոշումը և մտադիր էր կազմել զանազան վայրերում երկրապահ անջատ զնդեր միայն: Վերջնական վճիռը հետաձգեցին մինչև 1918թ. հունվարի 2-ը (1917թ. դեկտեմբերի 20-ը): Այդ օրը Խ.Կարճիկյանը մեկուսացրեց ՅԱԽ-ը գեներալ-կոմիսարիատից, իսկ Անդրանիկը հստակորեն բաժանեց կազմակերպչական գործառույթներն ու պնդեց, որ ռազմական դիրքերում գտնվելիս նրա դիվիզիան ենթարկվելու է Թ.Նազարբեկյանին, ուրեմն նաև՝ թիֆլիսյան ՅԱԽ-ի անդամներին:

Ս.Մամիկոնյանը նշեց ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի հյուպատոսների շահագրգռված լինելու հանգամանքը և ԱԱԽ-ի ձգտումը՝ համագործակցել այս տերությունների դիվանագետների հետ²⁸: Մի քանի ելույթից հետո Անդրանիկն արձագանքեց իրեն հակասողներին՝ նրանց անգործունյա լինելու մեղադրանքով և տեղեկացրեց, որ վաղն իսկ գնալու է էրզրում և հրաժարվում է իրեն տրված պաշտոնից:

Շարունակելով նույն բանավեճը՝ Խ.Կարճիկյանը առաջարկեց չխանգարել արևմտահայերին՝ պարզապես անհնարին է բանակցել, երբ թշնամուն չես դիմադրում և թուրք զավթիչներին ես հանձնում ազատագրված տարածքները: Յ.Ջավրյանը նույնպես քննադատեց ՅԱԽ-ին ու հիշեցրեց, որ ամերիկացիների և ֆրանսիացիների հետ թիֆլիսյան բանակցությունները, ինչպես և անգլիացիների հետ հանդիպումները Պարսկաստանում նախաձեռնել էր Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը: Յատկապես կոմիսարիատն ու նրա պետը՝ գեներալ-լեյտենանտ Պ.Ավերյանովը, ստացել էր Դաշնակիցների համաձայնությունը 20 միլիոն ռուբլի վարկ տալ՝ Յայաստանը պաշտպանելու նպատակով: Դրանից հետո փող հայցեց նաև Անդրկովկասյան կոմիսարիատը:

Լրացուցիչ ճառերից հետո որոշվեց կազմակերպել Յայաստանի երկրապահ զորամասը, ընդ որում, երկու խորհուրդներն ստեղծեցին երեք անդամից բաղկացած մի մարմին, որ գործելու էր Գեներալ-կոմիսարիատին կից: Դիվիզիան հանձնվում էր Յայկական կորպուսին: Այդ երկրապահ զորքի հրամանատարին ընտրելու համար ստեղծվել էր հավասարության հիմունքով ձևավորված 12-հոգանոց կոմիտե: Ի վերջո, երկու թեկնածուներից՝ Մ.Սիլիկյանից և Ա.Օզանյանից, Անդրանիկը հավաքեց 9 ձայն²⁹:

Ընտրությունների հաջորդ իսկ օրը՝ 1918թ. հունվարի 3-ին, Ռ.Լանսինգը պարսկական դեսպանորդին գրեց, որ Թեհրանի նոտայով ներկայացված հայքը՝ դուրս հանել իր երկրից բոլոր մարտնչող բանակները, ուշագրավ է և արժանի կարեկցանքի: Այնուամենայնիվ, այդ դիմումը լրացուցիչ հետա-

²⁷ ՅԱԱ, ֆ.222, ց.1, գ.141, ք.93 շրջ.-95:

²⁸ Նույն տեղում, ք.100 շրջ.: //-62

²⁹ Նույն տեղում, ք.103 շրջ.:

զոտման կարիք ունի³⁰: Որպես հետևանք՝ հունվարի 21-ին Վաշինգտոնում ստացան Պարսկաստանի կառավարության պաշտոնական բողոքը՝ //-63 ինչպես ամերիկացիների և Անտանտի համատեղ ճիգերով հայկական և ասորի զորամիավորումների հանդերձման, այնպես էլ անգլիացի և ֆրանսիացի սպաների ղեկավարությամբ Ուրմիայի շրջանում նրանց վարժեցնելու վերաբերյալ³¹: Միացյալ Նահանգների պաշտոնյաները խորհրդակցություն սկսեցին Մեծ Բրիտանիայի իրենց գործընկերների հետ, քանի որ չէին ցանկանում խափանել Թեհրանի հետ հնարավոր մերձեցումը կամ նպաստել Իրանում գերմանա-թուրքական ազդեցության աճը: Հետևաբար՝ Վաշինգտոնը կտրականապես հերքում էր Ուրմիայի շրջանում զինուժի վարժեցման գործում դրամական որևէ հատկացումով իր մասնակցությունը:

1918թ. հունվարի 24-ին Լոնդոնում ծառայող ԱՄՆ դեսպանին առաջարկեցին ամերիկացի սպաներ ուղարկել պարսկական բանակ, ինչպես և ամեն հնարավոր ձևով մասնակցել եվրոպական ծրագրերին: Այնուհետև, փետրվարի 1-ին Պետդեպարտամենտում ստացան Թավրիզում ԱՄՆ-ի հյուպատոսի զեկուցագիրը: Փաստաթղթում նշվում էր, որ իր քաղաքում և Ուրմիայում ծավալված ռազմական շինարարությունը նախաձեռնել էին նույն վայրի ներկա Անտանտի հյուպատոսները: Նոր զինուժը պաշտպանում էր տեղական բնակչությանը և, տեղեկանալով թիֆլիսի ծրագրերի մասին, ձգտում էր նրանց նեցուկ լինել: Սակայն Թավրիզի գեներալ-նահանգապետը կտրականապես դեմ էր զինվորներին վարժեցնելուն, իսկ հյուպատոսներին սպառնում էին սպանությամբ³²:

Վիճակը մեղմացնելու համար Լոնդոնից առաջարկեցին Պարսկաստանի անկախության օգտին եռակողմ հայտարարություն անել: Սակայն Վաշինգտոնը մերժեց այդ գաղափարն ու //-64 նշեց, թե «Պարսկաստանի հարցում Մեծ Բրիտանիայի և Միացյալ Նահանգների զբաղեցրած դիրքերը միմյանցից շատ են տարբերվում»³³: ԱՄՆ-ի ղեկավարությունը գերադասում էր պարտազուրկ մնալ ու պահպանել ձեռքերի լիակատար ազատություն:

Քիչ ավելի ուշ՝ փետրվարի 18-ին, Թեհրանում ԱՄՆ դեսպանորդը Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար Ե.Լեբեդինսկուց ստացավ միջնորդագիր և աշխատանքային զրույց ունեցավ պարսիկ պաշտոնյաների հետ: Նրան ասացին, որ այդ երկրի պետական սահմանները փակվել են բոլոր զինծառայողների, ինչպես նաև Կովկասում հավաքագրված հայերի առջև: Իր կողմից դեսպանորդը պահանջեց կառավարական միջոցառումներ իրականացնել՝ երկրում բնակվող ամերիկացիների և այլ քրիստոնյաների կյանքի և սեփականության անվտանգությունն ապահովելու համար: Պետդեպարտամենտը մտահոգված էր տեղում գերմանա-թուրքական

³⁰ US NA, RG 59, 763.72119/2618. //-63

³¹ Ibid., 763.72111/6862.

³² Papers Relating, 1918, Suppl. I The World War, vol.I, p.899. Նաև՝ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.17, ք.3-3 շրջ., 6: //-64

³³ US NA, RG 59, 763.72/8741.

ազդեցությամբ և փորձում էր գնահատել նրան տված խոստումների հուսալիությունը:

1918թ. մարտի 14-ին Վաշինգտոնում տեղեկացան բրիտանացիների՝ թեհրանում ներկայացրած հայտագրի բովանդակության մասին: Լոնդոնում վճռական էին նոր զորքեր տեղադրելու Իրանի՝ Հայաստանին սահմանակից մասում³⁴: Ն.թ. մարտի 21-ին Պետդեպարտամենտից մի շարք հարցեր հղեցին թեհրանում գործող իրենց դեսպանորդին: Մասնավորապես՝ հնարավոր էր արդյոք բրիտանական զորքերի մուտքը Կովկաս, արդյո՞ք նրանք պատրաստ էին պաշտպանել հայերի կյանքը, ու՞ ղո՞րն էր այդ բանակի նպատակը Ադրբեջանում և անբողջ Կովկասում: Պետքարտուղար Ռ.Լանսինգի հեռագիրը շարունակում էր. ի՞նչ են անելու բրիտանական ուժերը, եթե պարսկական կողմը միանա գերմանա-թուրքական դաշինքին և հայերին ինչպե՞ս են վերաբերվում // -65 Ռեշտում տեղակայված բոլշևիկները: Հաջորդ օրը Ռ.Լանսինգը պատասխանեց Կոնգրեսում տրված հարցին, թե ինքը չի կարող Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեսպաններին սեփական կարծիքը հայտնել 1915-1916թթ. գաղտնի համաձայնագրերի վերաբերյալ և գերադասում էր այդ փաստաթղթերի մասին հարցեր չտալ եվրոպացի նշյալ դիվանագետներին:

Այնինչ նրա ելույթի պահին Անտանտի սպաները Ուրմիայի նահանգում զինել, վարժեցրել ու իրենց հրամանատարության տակ էին պահում 5-7 հազար հայ և ասորի ռազմիկների, իսկ Բրիտանիայի հրամանատարներն ամերիկացիներին բացատրում էին, որ չեն պատրաստվում գրավել Կովկասի նավթաբեր հորատանցքերը, սակայն լուրջ մտահոգված են Պարսկաստանում հայերի անվտանգության հարցով: Թավրիզում տնավորված ԱՄՆ հյուպատոսը չէր հավատում Իրանի՝ Վաշինգտոնի նկատմամբ տածած քաղաքական թշնամանքին, բայց ինքը միաժամանակ գտնում էր, որ տեղի հայ բնակչությունը լուրջ վտանգի մեջ էր:

Մինչև 1918թ. ապրիլի 3-ը Միացյալ Նահանգները չէին հրաժարվում արևմտահայ դիվիզիայի հանդերձավորումից, սակայն այդ օրը պետքարտուղար Ռ.Լանսինգը հիշեցրեց եվրոպացիներին. իր երկիրը թուրքիային պատերազմ չի հայտարարել, ուստի նա չի կարող բանակաշինության նպատակով գումարներ հատկացնել: Այսպիսով, Վաշինգտոնում գերադասեցին չդժվարացնել թուրքիայի արշավանքը դեպի Բաքու, այնտեղ սահմանափակվեցին Եվրոպայում ծավալված իրենց բանակի մարտերով և մարդասիրական օգնությամբ՝ ի նպաստ Արևմտյան Հայաստանում ու Անդրկովկասում իրենց կյանքի համար մարտնչող հայերի:

Իսկ Արևմտահայ դիվիզիան, կամ Երկրապահ զորամասը, որը 1918թ. հունվարի 2-ին (1917թ. դեկտեմբերի 20-ին) հաստատվել էր Հայոց Ազգայի խորհրդում, ապա ն.թ. հունվարի 4-//-66 ին՝ Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար, հետևագործի գեներալ Մ.Պրժևալսկու հ.167 գաղտ-

³⁴ Papers Relating, 1918, Suppl. I The World War, vol.I, p.904. // -65

նի հրամանով Անդրանիկ Օզանյանը հաստատվել է Հայկական առանձին դիվիզիայի հրամանատարի պաշտոնում: Նրա սպայակույտի պետ է նշանակվել գնդապետ Մ.Զինկևիչը: Այնուհետև՝ հունվարի 16-ին, բարձր նշանակության առնչությամբ և Կովկասյան ռազմաճակատի նոր գլխավոր հրամանատար գեներալ-մայոր Ե.Լեբեդինսկու հ.77 հրամանով զորավարը ստացել է դերակալ գեներալ-մայորի աստիճան: Հայկական կորպուսի մասին ավելի վաղ՝ 1917թ. դեկտեմբերի 13-ին/նոյեմբերի 30-ին արձակած հ.136 հրամանին համաձայն, Հայկական կամավորական դիվիզիան բաղկացած էր 3 զորախմբերից (բրիգադից)՝ յուրաքանչյուրում 2 գունդ: Առաջին զորախումբը միավորում էր երկու գումարտակներից բաղկացած երգրումի է երզնկայի գնդերը, որոնք լրացված էին 2 լեռնային մարտկոցով ու 3 վաշտերից կազմված հեծյալ գնդով: Երկրորդ բրիգադը ներառում էր Խնուսի, Ղարաքիլիսայի գնդերը և 2 լեռնային մարտկոց: Երրորդում կար Վանի 1-ին ու 2-րդ գունդը, Մակվի գումարտակը, 2 լեռնային մարտկոց ու 3 վաշտերից կազմված Զեյթունի հեծյալ գունդը³⁵:

1918թ. փետրվարի դրությամբ Երկրապահ զորամասը ունեցել է 2 հազար զինվոր ու կռվել է մինչև մարտի 12-ը: Երգրումի անկումից հետո նրա անձնակազմը ապահովեց շուրջ 40 հազար գաղթականության ու տեղի բնակչության տեղափոխությունը, և տեղում ներկա ստորաբաժանումների նահանջը Արևելյան Հայաստան: Մեկ ամիս հետո՝ ապրիլի 6-ին, Վանի 6-7 հազար դիրքապահներ նմանապես փոխադրեցին 60-70 հազար մարդ: //67 Պաշտպանական գործողությունների ավարտին՝ ապրիլի 9-ին, ԽԱՀ-ը քննարկել է Արևմտահայ Խորհրդի ապառազմականացման, նրա բանակայինների միաձուլման և Անդրանիկի հրաժարականի հարցը³⁶: Ընդհանուր հայտարարի չեն եկել, բայց ապրիլի 14-ին զորավարը նշանակվեց նոր զինված ուժի՝ Հայկական առանձին հարվածող զորամասի հրամանատար: Այն ստեղծվեց ապրիլի 23-ին/10-ին³⁷ Ալեքսանդրապոլում: Միավորը մարտընչել է մինչև հունիսի 4-ը, երբ Ա.Օզանյանն անհամաձայնություն հայտնեց Բաթումի խայտառակ պայմանագրին ու ՀԱԽ-ին տեղյակ պահեց ընդհանուր զինուժից հեռանալու մասին: Հունիսի 5-ին նույն ատյանը հավաստիացրել

³⁵ Korganoff G., La Participation des Arméniens à la Guerre Mondiale sur le Front du Caucase (1914-1918), Paris, Massis, 1927, p.78; Андраник Озанян. Документы и материалы, сост.А.О. Арутюнян и др., гл. ред.А.А.Фелекян, “Вестник архивов Армении,” Ереван, 1991, № 1-2, с. 243. //67

³⁶ ՀԱԱ, ֆ.222, ց.1, գ.141, ք.172:

³⁷ Հարվածող զորամասի ձևավորման օրը արձանագրվել է մեր հավելվածին կից հավելվածում հրապարակվող 4-րդ փաստաթղթում. US NA, RG 59 184.021/86/Encl.7՝ հավաքածու M820 General records of the American commission to negotiate peace, 1918-1931, American delegation, Field mission of the American delegation, Harbord military mission to Armenia. Microfilm publications, National Archives and Records Service, General Service Administration, 1970, reel 230, vol.204, պահվում է ՀԱԱ, միկրոժապավենների հավաքածու հ.2: Ա.Օզանյանի ստանձնած ուժերի վերակազմության մասին տես նաև՝ Քաջունի Ե., Հայկական Առանձին Հարուածող Զորամասը: Ժեներալ Անդրանիկ: Պոսթոն, Ազգ, 1921, էջ 10, ՀԱԱ, ֆ.1267, ց.2, գ.97, ք.1, 6, 23-24, Չելեայան Ա., նշվ.աշխ., էջ 460:

եր Անդրանիկին ու նրան ենթակա զինվորներին Հայկական կորպուսի կազմից արձակելու լուրն³⁸, ու հաջորդ իսկ օրը 30 հազար փախստականին խնամակալ 1.400 մարտիկները մեկնեցին իրենց նոր արշավը: //-68

Հավելված

Որպես հավելում՝ ներկայացնում ենք նոր տոմարով թվագրված չորս նամակ, որոնք հայտնաբերել ենք ԱՄՆ-ի Ազգային արխիվի Ջ.Հարբորդի ռազմական առաքելության դիվանում: Դրանք անգլերեն թարգմանությամբ ներկայացվել են ամերիկացիներին 1919թ. սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 4-ը: Ժապավենների տեսքով գրությունները պահվում են Հայաստանի Ազգային արխիվում, որտեղ կազմում են միկրոժապավենների 2-րդ հավաքածուն:

Փաստաթուղթ թիվ 1

Հայկական առանձին հարվածող զորամասի հրամանատար գեներալ-մայոր Ա.Օզանյանի նամակը Բաքվում տեղակայված բրիտանական զորքերի հրամանատար, գեներալ-մայոր Վ.Մ.Թոմսոնին

30 նոյեմբերի 1918թ., ժամը 1

US NA, RG 59, 184.021/86/Encl.8; M820, Reel 230, vol.204, ՀԱԱ, մհ 2

...I have the honor to make the following request: The representatives of Karabagh, which has a population of 300.000,³⁹ have earnestly requested me to enter Shushi, which has been entirely occupied by Turkish troops, with my force. Should you not permit me to do so, I and the above mentioned representatives earnestly request you to send immediately a small detachment of the Allied military force to the town of Shushi, in order to immediately prevent any possibility of outrage and disturbance between the two nationalities – Armenians and Turks. This could easily be done as only Shushi and three or four surrounding //-69 villages are in the hands of Azerbaijan followers.

Up to the present time the greater part of the Armenian population of Karabagh does not recognize their regime and are endeavoring to upset it by all available means in order to retake the occupied districts.

Taking into consideration your orders, I am giving immediately special instructions to all the Armenian villages of Karabagh to live peacefully with the Tartars.

Signed: Andranik, Major General.

³⁸ Տարհանման մասին՝ ՀԱԱ, ֆ.կ.1021, ց.2, գ.978, թ.6; Քաջունի Ե., նշվ.աշխ., էջ 50, 95, 233, Բաթումի պայմանագրի բնույթը՝ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы Политархива МИД Каузеровской Германии, Ереван, Гитумюн, 1995, с.532-534: //-68

³⁹ Փաստաթղթում՝ 3.000: //-69

Փաստաթուղթ թիվ 2

Հայկական առանձին հարվածող զորամասի հրամանատար գեներալ-մայոր Ա.Օզանյանի նամակը Ադրբեջանի վարչապետ Ֆ.Խան-խոյսկուն, Շուշիում ադրբեջանական զորքերի հրամանատար Ս.բեկ Սուլթանովին, Շուշվա մահմեդական Ազգային խորհրդին, Շուշվա Հայ ազգային կառավարության⁴⁰ նախագահ Ե.Իշխանյանին, Ղարաբաղի գավառի Հայկական թեմի առաջնորդ Վահան Եպիսկոպոսին
 1 դեկտեմբերի/18 նոյեմբերի 1918թ, թիվ 636
 US NA, RG 59, 184.021/86/Encl.9; M820, Reel 230, vol.204, ՅԱ մհ 2
 Այս նամակը՝ ռուսերենով, պահվում է ՅԱ, ֆ.370, ց.1, գ.52, թ.1-1շրջ.

...I have today received the order N° 501 issued by the English General commanding at Baku. This written order raised my //70 suspicions regarding its authenticity. In the first place the name of the English General representing the Allies in Baku is not mentioned and secondly if this order is meant to be official I presume it should have been handed to me by the representatives of the Armenian and Mussulman population of the town of Shushi or by some official or other, but in no circumstances by an old blind Armenian from the village of Harar.

Regarding my advance from Zangezur to Shushi, I have very many important reasons for this. It is now nearly a year since the Tartars cut off all communications of the Armenians between Zangezur and Karabagh.

Many hundreds of bodies of Armenian soldiers were found along the rivers Zabugh and Hagari who were returning through Zangezur to Karabagh. In July and August thousands of Armenian refugees from Turkey who intended to settle in Karabagh were barbarically massacred. The complete destruction of the large Armenian village of Kaladarasi, constant looting, murder and outrages by the Tartars in Zangezur, the huge number of Armenians who are unable to return to their country, Karabagh, and finally, the barbaric manner in which the Tartar population is treating the Armenians everywhere in Karabagh. All this forces me to again connect these two neighboring countries.

Signed: Andranik, Major General.

⁴⁰ Նշվել է որպես Հայ ազգային կոմիտե: Ղարաբաղի վարչությունը՝ նրա գործադիր կոմիտեն, ընտրվել է 1918թ. մարտի 12-ին Շուշի քաղաքում ու գործել մինչև օգոստոսի 4-ը: Այնուհետև երկրամասի առաջին համագումարը ձևավորել է Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն: //-70

Փաստաթուղթ թիվ 3

Հայկական առանձին հարվածող զորամասի հրամանատար գեներալ-մայոր
Ա.Օզանյանի նամակը բրիտանական 27-րդ դիվիզիայի հրամանատար
գեներալ Վ.Ս.Թոմսոնին

2 դեկտեմբերի 1918թ., թիվ 641

US NA, RG 59, 184.021/86/Encl.6; M820, Reel 230, vol.204, ՅԱԱ, մհ 2 //-

71

Sir, Taking advantage of the opportunity I take the liberty of putting before you the condition of the Armenian emigrants (refugees).

Today under the wintry sky more than 300.000 refugees are wandering on the plains and in the mountains of the Caucasus, naked and dying of hunger.

Over 30.000 refugees have taken refuge at Sisian where daily several dozens of Armenians die of hunger and cold.

I therefore hasten to beg you to give all possible assistance to these unfortunate people in order to save them from certain death.

Signed

Andranik, General.

Փաստաթուղթ թիվ 4

Հայկական առանձին հարվածող զորամասի հրամանատար գեներալ-
մայոր Ա.Օզանյանի նամակը Բաքվում տեղակայված բրիտանական
զորքերի հրամանատար գեներալ Վ.Ս.Թոմսոնին

2 դեկտեմբերի 1918թ., թիվ 638

US NA, RG 59, 184.021/86/Encl.7; M820, Reel 230, vol.204, ՅԱԱ, մհ 2

In December, 1917, at the suggestion, sent by telegraph, of the Chief of the Armenian National Delegation, Boghos Nubar Pasha, I consented to organize an Armenia Military Force for the defense of the three Armenian Vilayets in Turkey occupied by the Russian.

At the time, the Russian Forces were evacuating these Armenian Vilayets and it was necessary to have forces to replace them.

On December 28, 1917, was held the Conference of the Armenians of Turkey, which decided among other things to proclaim the mobilization of the Armenians and to organize that //-72 necessary force, one and a half division, i.e. three Brigades, consisting of 6 regiments, of which two were to be at Van, two at Alashkert and two in the Erzerum region. Boghos Nubar Pasha informed us that the expenses of these forces would be defrayed by the Allied Governments.

As a result of the mobilization, between January 5th and March 2, 1918, apart from local forces which already existed in an unorganized condition in

these three vilayets, we were able to raise about 9.000 soldiers, so that total of Armenian soldiers rose to about 25.000.

On March 2, 1918, I left for Erzerum, but unfortunately Bolshevik tendencies had spread among the soldiers, General J.Odishelidze had removed the breach blocks of the heavy guns of the forts of Erzerum, and in the artillery, organization was, as no doubt Captain Goldsmith noticed, absolutely lacking, so that during the eight days I spent at Erzerum it was impossible to get the administrative and military machine to move, and all these misfortunes culminated in the defeat at Erzerum.

After the defeats at Sarikamish and Kars, as the morale of the Armenians of Turkey was not extinguished, the Council for the defense of Armenia suggested to me the formation of a detachment.

On April 23rd I organized the detachment, with the intention of going to assist in the defence of Russian Armenia which was in danger.

My detachment undoubtedly played an important part, taking part in all the historic battles which took place from Alexandropol to Gharakilisa.¹

In the course of time the detachment passed by the village of //73 Kazanchi,¹ where on April 28th, took place the battle of Chichetepe.² Then on May 15, 16 and 17th, for three days we fought at Gyulliboulagh,³ Bozyokhoush,⁴ and Jalaloghli.⁵ At the same time I occupied Gharaisa.⁶ After three fights I went to Dilijan, where my detachment was bivouacked, when peace was concluded between Turkey and the Armenian Republic of Erivan.

Never consenting to submit to this peace, which was insulting to every revolutionary and patriot, I decided to advance my detachment across Persia towards the British Army, which I hoped to join at Salmas.

At the beginning my detachment consisted of 1.000 men, but it increased daily and reached 3.500.

On June 8th the detachment, leaving the village of Elenovka⁷ crossed the district of Daralagyaz, and on June 20th arrived at Nakhichevan. There in order to prevent any Turkish advance towards Julfa by the railway, I blew up some tunnels and bridges and destroyed the railway.

On June 21st I arrived at Julfa where, by a clever maneuver I crossed the

¹ Այժմ՝ Գյումրի և Վանաձոր: //73

¹ Ներկայիս Մեղրաշենը՝ որը գտնվում է Արթիկից հյուսիս-արևմուտք:

² Չի նույնացվում:

³ Բյուրակն գյուղը գտնվում է Ամասիայից 12 կմ հարավ-արևմուտք:

⁴ Անվանումն աղավաղված է: Այժմ՝ Շիրակի մարզի Մուսայեյլան գյուղն է, այն հսկում է 2273 մ բարձրություն ունեցող Սև խաչի լեռնանցքը: Այստեղ ծավալված կռիվների մասին Քաջունի Ե., նշվ. աշխ., էջ 17-18:

⁵ Ստեփանավանն է:

⁶ Ներկայիս Մեղվահովիտն է, տեղակայված է Տաշիրից հարավ-արևմուտք, Մուսայեյլանից Տաշիր և Ստեփանավան տանող ճամփաբաժանի վրա:

⁷ Այժմ՝ քաղաք Սևան: //74

bridge over the Araxes and took prisoner two Turkish officers and 20 soldiers who were guarding the bridge.

Thence I advanced towards Khoi, hoping to find at Salmas the Assyrian and Armenian forces from Van.

On June 22nd at 20 kilometers from Khoi we had our first fight with Regular Turkish Forces, about 600 men. I fought them with //74 my cavalry only, and captured 2 guns and 3 machine guns. The same day, on occupying the Armenian village of Gaidavare I learned that all the Armenian population had been massacred, that all the Assyrian and Armenian forces which were at Salmas had five days ago withdrawn towards Urmia.

For the next day my detachment advanced towards Khoi and even entered one quarter of the town, but in consequence of the fall of Salmas I lost the opportunity of joining the Allied British Army and, as the Turks received reinforcements from Sheitan-Avan¹ I was obliged to retire to Julfa.

I wished to go to Karabagh, but as the village of Yaydji² offered resistance, I was obliged to punish it, and took two guns.

At this time the Turks were advancing towards Julfa. Two regiments were to pass by Nakhichevan in order to go to Persia. My detachment encountered them near Nachichevan, and after a terrible fight, and before superior forces, the detachment retired and came to Karabagh.

There, in the district of Sisian, Ghapan and Zangezur, I busied myself with the organization and the defence of this territory against the Turkish bandits who threatened it. I have organized a military force of about 6.000 men, apart from my detachment which numbers 2.000.

After the occupation of Shushi by Turkish troops, I had decided on receiving a formal request in writing from the Armenian population of Karabagh, to go to Shushi, the more so because we //75 had recently heard, despite our being cut off from the world for some months, that the British had entered Baku and we hoped to meet them in this direction.

For that purpose I on November 29th began operations. But on December 1st I received a telegram in the name of the British General at Baku who informed me of the armistice having been concluded on all fronts and suggested my not undertaking any hostile action.

Although the authenticity of the telegram appeared suspicious owing to

---

¹ Ավան Սալմաստի գավառում և թուրքական 4-րդ բանակի 36-րդ դիվիզիայի կայանատեղի (Թերզիպաշեան Ա., Անդրանիկը, Փարիզ, Ա.Տեր-Յագորբեան, 1942, էջ 374, Չելեպյան Ա., նշվ.աշխ., էջ 512):

² Գտնվում է Նախիջևանում՝ Ջուղայի մոտ: Իր 1800 տներով Յայճինը ութ ամիս փակ էր պահում ճանապարհը, իսկ այնտեղ ապաստանած 40 թուրք զինվորները ղեկավարում էին տեղի հրոսակներին: Անդրանիկը մեկ ժամում գրավեց այդ գյուղն ու այն՝ 13 այլ ավանների հետ միասին, հրո ճարակ դարձրեց: Նրա հաղթանակի լուրը մեծապես սաստեց ադրբեջանցիների ավազակային հարձակումները: //75

its having no signature, and owing to the channels through which it reached me, I nevertheless stopped all military operations and at the same time I have sent you, Sir, enclosed herewith a copy of my reply, in which are explained the motives which have compelled me to such action.

Today I have had the good fortune to receive your two delegates who have given me your message.

In accordance with your suggestion I have stopped all hostile action and I am withdrawing to Gerusi, where I shall await, Sir, your instructions.

Since the formation of the Armenian military force, I do not know how much money has been [allotted] by the Allies, but, for my part, since its formation until today, my detachment has received only 185.000¹ Rubles. Consequently at this moment it is suffering greatly from the lack of money and clothing.

I do not consider it superfluous to add that since the beginning of the war, I have organized seven [units], about 7.000 soldiers, fought 59 battles, and until today, fought the common enemy, Turkey.

Signed: Andranik, Major General. //-76

©

19 էջ

Անդրանիկ Օզանյան-150 (հոդվածների ժողովածու): Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ին-տ, 2015, էջ 49-76:

---

¹ Վատ ընթերցելի, հնարավոր է կարդալ որպես 135.000 ռուբլի: //-76